

ній експедиції висловив бажання взяти участь П. Г. Тичина, а її головним консультантом мав стати лєнінградський тюрколог академік О. М. Самойлович²³.

Тим часом комісія ВУНАС розгорнула роботу по систематизації архівних, а також опублікованих матеріалів з історії Туреччини та українсько-турецьких взаємин. З її ініціативи в Одесі у жовтні 1929 р. відбулося відкриття виставки видань, присвячених 6-й річниці проголошення Турецької Республіки²⁴.

Важливе значення мала діяльність заснованого в середині 20-х років при активному сприянні з боку Київського філіалу ВУНАС Будинку народів Сходу (КБНС), який перетворився згодом в осередок політичного виховання та проведення культурно-освітньої роботи серед представників тих народностей, що в силу різних причин оселилися на той час у Києві (китайців, корейців, татар, ассирійців та ін.)²⁵. При КБНС працювали ассирійська, вірменська, грецька, грузинська, дагестансько-гірська, китайська, корейська, татарська та тюрксько-перська національні секції²⁶.

Оцінюючи досягнуті результати (нехай і скромні), слід, на превеликий жаль, констатувати, що таке важливе питання, як робота в турецьких архівах, для радянських дослідників і досі залишається невирішеним.

Зрозуміло, що загальна картина розвитку сходознавства в республіці у досліджуваний період була б безперечно повнішою, коли б розглядалася діяльність й інших орієнталістичних установ, таких, зокрема, як кафедра арабо-іранської філософії, тюркологічна комісія та комісія по вивченню історії Близького Сходу при Всеукраїнській Академії наук, очолюваних А. Ю. Кримським. Однак це вже тема для спеціального дослідження. Позитивний досвід, набутий ВУНАС, може бути з успіхом використаний для вивчення сучасного стану розвитку сходознавства в республіці.

Одержано 5.08.90.

Воспроизводится яркая картина деятельности Всеукраинской ассоциации востоковедения, на базе которой преимущественно формировались ориенталистические центры в Киеве, Харькове, Одессе. Упомянуты выдающиеся ученые, репрессированные в 30-е годы, имена которых были длительное время несправедливо забыты.

²³ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 28 917, 28 967.

²⁴ Там же, № 22 917; Комуніст (Харків).—1930.—2 берез.

²⁵ ДАКО, ф. 158, оп. 1, спр. 16, арк. 2—3, 27.

²⁶ ДАКО, ф. 112, оп. 1, спр. 1160, арк. 99—100.

І. В. Захарова (Київ), В. Г. Сарбей (Київ)

Перший український підручник із стародавнього сходознавства

В історіографічній спадщині Лєсі Українки помітне місце займає «Стародавня історія східних народів» — перший україномовний підручник із стародавнього сходознавства. Автори цієї публікації оцінюють зміст книжки, характеризують її найголовніші особливості.

Цю книжку, що належить перу Лєсі Українки, не знайдеш у жодному зібранні її творів. Та й опубліковано її було лише одного разу (два видання в той самий рік, в одному місті). Йдеться про «Стародавню

історію східних народів», яка вийшла друком у Катеринославі буремного 1918 р.: спочатку власним коштом Ольги Петрівни Косач-Кривинюк (1877—1945) — рідної сестри Лариси Петрівни Косач-Квітки (Лесі Українки — 1871—1913), а вдруге за № 35 як одна з книжок серійного видання Українського кооперативного видавництва. Нині вони обидва є великим раритетом і багато провідних наукових бібліотек не мають їх у своїх фондах.

За первісним авторським задумом, рукопис мав бути підручником (чи посібником) для Ольги Косач, яка основи початкової і середньої освіти здобувала вдома. Датований 1890-м роком чорнової автограф підручника зберігається у рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З епістолярної спадщини Лесі Українки ми дізнаємось, що 1910 р. письменниця замислила готувати рукопис до друку і протягом 1911 р. старанно допрацьовувала його, використовуючи новітні сходознавчі дослідження, головним чином іноземних авторів.

Ще у 90-х роках XIX ст. при написанні «Стародавньої історії східних народів», як і багатьох інших творів (особливо з питань всесвітньої історії), Леся Українка користувалася консультаціями М. П. Драгоманова — її рідного дядька, політичного емігранта, професора Софійського університету, на той час одного з найвищих наукових авторитетів у цій справі, людини, яка набула тоді слави одного з володарів дум народів Європи. Цілком природно, що саме до нього звернулася Леся Українка з проханням порекомендувати їй відповідну літературу. А той не просто склав потрібний бібліографічний список, а й надіслав улюбленій племінниці, талант якої дуже цінував, кілька сходознавчих наукових праць, переважно французьких і німецьких дослідників.

Мовного бар'єру для ознайомлення з надісланими іноземними джерелами для зовсім юної дівчини, що вирішила стати ще й дослідницею-орієнталісткою, не існувало. Маючи від природи дар легкого засвоєння іноземних мов, вона здебільшого самотужки вивчила французьку, англійську, італійську, німецьку, польську, болгарську, іспанську, грецьку та латинську мови. Знаменно, що водночас з початком роботи по написанню сходознавчого підручника стародавньої історії Леся Українка захопилася перекладом на українську мову раніше перекладеної (із санскритської на західноєвропейські) збірки давньоіндійських релігійних гімнів — «Ріг-Веди».

Можливо, саме глибокий інтерес до неї, до цього цінного історичного джерела, посприяв виникненню задуму написати історію індусів. Адже з неї і розпочинається «Стародавня історія східних народів». Більше того, свої ці переклади Леся Українка включила прямо до тексту перших двох розділів, спеціально розповіла про найдавнішу святу книгу індійську — «Ріг-Веду», яку склали записи 1017 стародавніх релігійних гімнів, що спочатку передавалися з роду в рід в усних переказах.

В процесі написання підручника Леся належно оцінила першорядне значення таких писемних релігійних джерел для відтворення багатьох сторін життя стародавніх народів. Це поважне ставлення до них вона намагалася передати і своїм читачам: «Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люди про природу і про самих себе»¹. Не менш поважно, незважаючи на свої атеїстичні переконання, ставилася Леся Українка і до позитивної моральноутверджуючої ролі систем «міцної філософської релігії» (с. 244).

А у первісних релігіях письменницю приваблювала моральна чистота, що ґрунтувалася на дитячому безпосередньому світосприйнятті

¹ Леся Українка. Стародавня історія східних народів.— Катеринослав, 1918.— С. 14 (далі посилання на цю книгу вміщуватимемо в тексті статті.— Авт.).

людей, ще значною мірою злитих з навколишньою природою (фактично тут геніальна авторка виходить на майбутні екологічні проблеми, які в усій їх загрозливості для існування людства об'єктивно постали в наш час). Ось як Леся характеризує релігію «первісного люду» на одній з початкових сторінок «Стародавньої історії східних народів»: «В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величнього. Його віра й поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожную ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної проймали його душу подивом, а не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір — природу» (с. 16).

Отже, виходячи з таких міркувань, Леся Українка при написанні тексту «Стародавньої історії східних народів» якнайширше використала різні записи релігійних, а також художньо-поетичних народних творів аж до Біблії, про яку авторка підручника прямо пише: «Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди Біблії, до того йому багато допоможе критика Біблії, що вже міцно розвилася в літературі наших часів (с. 205). Але й таку цінну для історика книгу, як Біблія, як бачимо, Леся Українка аж ніяк не фетишизує: вона, як всі інші — навіть, здавалося б, найвірогідніші джерела, — потребує критичного підходу. На сторінках «Стародавньої історії східних народів» розкривається не тільки легендарність багатьох біблійських описів, а й об'єктивні причини їх створення.

Мабуть, найбільш яскравим прикладом такої критики може бути її аналіз тієї частини Біблії, яка зветься Книгою ісходу і про яку загалом Леся Українка відкликається так: «Ціла історія виходу з Єгипту і простування до «обітованої землі (Ханаану)» завалена в Біблії легендами та чудами.

В легендах ісходу найбільше видно святецьку руку, через те там так виразно стоїть ідея монотеїзму. Врешті ся ідея справді могла найперше народитися серед жидівського народу власне в пустині, серед гнітучої природи, під широким, немилосердним небом пустині, де все наводить людину на думку про власну безсилість та божу величність і потугу. Легенди про Бога, що сам провадив Ізраеля через пустиню, вдень у постаті хмарного стовпа, вночі у постаті огнистого стовпа, ці легенди роблять величне враження і трудно здумати, щоб вони були видумані святцями, бо на них видно свіжу, потужну фантазію народу, вихованого у пустині. Але рука святецька причепила до сих народних легенд свої святецькі, що служать до звеличення святецького стану в лиці Моїсея та його брата Аарона, поставлених межі Богом і людьми» (с. 208—209).

Взагалі обов'язкова характеристика головних джерел з історії то-то чи іншого народу та їх широке цитування — характерна особливість підручника. Очевидно, такий методичний підхід до викладу конкретно-фактичного матеріалу слід визнати цілком вдалим. Адже, це, по-перше, посилювало фахову сторону книжки, бо фундамент історичної науки цементують її джерела, а, по-друге, оскільки на Україні з'явилася перша така праця, вона повинна була поєднувати в собі риси систематизованого навчального посібника, книги для читання з певного навчального предмета і хрестоматії першоджерельних текстів.

Отже, те, що надруковано 1918 р. Ольгою Косач-Кривинюк, було наслідком наполегливої праці її старшої сестри, щедро обдарованої природою талантом. Двічі, з двадцятирічною перервою, починаючи роботу над сходознавчим підручником, Леся писала у листах до своїх рідних: «Вчусь». Це означало найстаранніше вивчення багатьох (переважно — іноземних) публікацій історичних джерел, праць фахівців-істориків. Проаналізувавши фактичний матеріал, що стосувався дуже і дуже далеких від неї (і хронологічно, і географічно) історичних

подій, вона (вже у ролі висококваліфікованого вчителя) доклала багато зусиль, щоб зацікавити сучасників, щоб вони пізнали й засвоїли повчальні сторінки історії.

Принципове значення і для авторки, і для читачів книжки мала: «Вступна розповідь». Недарма ж її окремою брошурою видав 1923 р. у Лейпцигу Д. Антонович — один з лідерів української соціал-демократії, з діячами якої співробітничала і підтримувала дружні зв'язки Леся Українка. Там, по суті, висловлене авторське кредо-розуміння освітніх завдань історичної науки у системі всіх інших наук та визначення місця у системі хронологічних, географічних і галузевих відділень історії людства — часу його дитинства, тобто перших тисячоліть існування в умовах первіснообщинного ладу та перших класово антагоністичних суспільств з їх державними утвореннями на Близькому і Середньому Сході.

Насамперед Леся Українка заявляє, що найважливішим для дослідника історичного минулого є вивчення розвитку думки й праці (виробництва, продукування, трудових навичок і вміння тощо; все це у «Стародавній історії східних народів» позначене одним словом — «хист»): «Се важніше, ніж історія самих подій, не зв'язаних ніякою думкою» (с. 9). Простежити ж історію людської думки й хисту у стародавніх народів, за переконанням письменниці, можна, вивчаючи пам'ятки релігійних вірувань і народної поезії: «У давніх людей віра входила у все: у поезію, в хист і в ціле життя. Громадське життя теж багато залежало від віри, бо кожний громадянський закон уважався святим і даним від самого бога. Такий погляд на закони людські тримався і потім, коли люди жили навіть дуже розвиненим життям громадянським» (с. 8).

Вважаємо процитовані вище авторські думки свідченням її високої наукової зрілості. Заслужують уваги (особливо, якщо згадати навчальні цілі книжки) і міркування авторки щодо одночасного існування людських цивілізацій різних рівней. Для кращого засвоєння учнями цього свого висновку Леся Українка застосовує традиційний, але справді ефективний прийом перекидання містка від давнини до сучасності: «Спілки народів, що жили в один час, дуже одрізнялись один від одного своїми звичаями і розвитком: одні жили цілими державами, а другі були ще «пастухами». І тепер ми бачимо те саме: хоч у нас єсть і машини і прядки і різні знаряддя, але поруч з нами затрималися коси, серпи, дерев'яні рала, веретена та інші речі, що були відомі ще людям бронзового періоду, а то навіть і кам'яного» (с. 9).

Там же авторка застерігає від спрощено-схематичного тлумачення причин такої нерівномірності розвитку і закликає розв'язувати питання в кожному конкретному випадку, залучати поряд з писемними джерелами й «останки давнього хисту», тобто археологічні пам'ятки. Далі згадується ще один вид історичних джерел: «Яке було життя первісних людей, про те ми можемо догадуватися, знаючи життя теперішніх диких людей» (с. 4). Наводячи зразки пісень австралійських аборигенів (знову ж таки для пізнання життя первісних людей!), Леся Українка відзначає спільність за формою приспівок в австралійців і українців. Тим самим, в учнів мало сформуватися уявлення про загальнолюдські духовні цінності.

Разом з тим десь в середині підручника, коли читачі (учні) вже мають засвоїти значний обсяг конкретного матеріалу з історії ряду народів стародавнього Сходу, Леся Українка непомітно у ході авторської розповіді вдається до одного з традиційних основоположних прийомів дидактики — узагальненням завершувати вивчення фактів. Ось як просто й дохідливо сформульований цей узагальнюючий висновок про класовий антагонізм як один з найважливіших стрижнів розвитку людського суспільства в історичному минулому (а у зв'язку з цим наголошується на світоглядному значенні історичної науки):

«...Щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже багато мови і се становить окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себто їх історія» (с. 154).

У книзі послідовно висвітлюється історія стародавніх народів Близького і Середнього Сходу, що жили ще до нашої ери. Такого докладного підручника, призначеного для середньої ланки освіти і самоосвіти, тоді не знали не лише українська історіографія, де взагалі не було чогось подібного, а й російська. Шкільні підручники із стародавньої історії в основному були зорієнтовані на античну історію європейських країн — Греції та Риму, а стародавньому Сходу в них відводилося вельми скромне місце.

Хоч «Стародавня історія східних народів» не мала того, що в сучасній навчальній педагогіці має назву «методичний апарат», тобто головним чином окремо виділені запитання і завдання для учнів, але сама авторська розповідь повна їх, як і авторських містків, перекинутих у сучасність, образних порівнянь, цікавих міркувань і спостережень «з боку», переконливих гіпотез тощо.

Засвоєнню навчального матеріалу мав сприяти й логічно-послідовний виклад його у «Стародавній історії східних народів». На початку кожної частини розповідається про природне оточення (навколишнє середовище, як ми говоримо сьогодні) життя того чи іншого народу, далі — його політична і соціально-економічна історія, опис звичаїв, вірувань, побуту, умов праці народних мас, характеристика надбань духовної культури тощо. У трьох із шести частин підручника пам'яткам матеріальної і духовної культури присвячено окремі розділи. Отже, читачі одержують наукову за змістом і яскраво-образну інформацію про пам'ятки культури стародавніх іранців, єгиптян, асирійців та вавілонян. А про їхнє значення для всебічного відтворення всесвітнього історичного процесу Леся Українка висловила так: «Тут ми бачимо, що від історії політичної (себто царської) давньої держави zostалися тільки самі обривки та й то по більшій часті легендарні. Але за те історія культури та хисту єгипетського найкраще відбилися в пам'ятниках сього давнього Єгипту і її можна ясно вчитати, дивлячись на ті нечисленні малюнки, барельєфи, статуї, ремісничі та всякі інші знаряддя, які zostалися нам від тих стародавніх віків. А се може власне і єсть найцінніше в людській історії — історія культури. Шкода тільки, що багато тих дорогих пам'ятників було знищено та попсовано раніше, ніж учені могли їх відмалювати, зіпсував їх час, дикі бродячі народи, а ще гірше європейські невігласи мандрівці виписуванням своїх іменів та різних дурниць» (с. 98).

В підручнику наводяться й конкретні приклади знищення пам'яток культури: в далекому минулому («найгірша руйнація була після указу одного римського імператора, що наказав руйнувати церкви поганські: 40000 статуй загинуло тоді разом...» — с. 135), або в той час, коли жила Леся Українка, («над дверима Хеопсової піраміди один німецький мандрівець видовбав величезними гієрогліфами імення короля Прусії і тим, звичайно, показав увесь свій вандалізм... Новітній європейський протекторат теж не багато поміг давній руїні: коли віце-король будує казарму, то бере каміння з пірамід та церков — для економії!» — с. 95, 128). Отже, в «Стародавній історії східних народів» зачеплено проблему, яка актуальна й нині: йдеться про справу збереження, охорони й реставрації пам'яток історії та культури. І тут Леся Українка навіть випереджала час. Адже й сьогодні ця справа в нашій країні в цілому і зокрема на Україні далека від благополуччя.

Життєздатність Лєсїного підручника, безперечно, забезпечує покладена в його основу демократична історична концепція. Грунтуючись на ній, авторка викладає історію народів, а не держав, виступає

як культурний діяч скривдженого історичною долею народу, державності якого не дали утвердитись і розвинутись сусідні могутні імперії: Російська й Австрійська. Апелюючи саме до національних почуттів та національної самосвідомості земляків, Леся Українка намагалася поширити серед читачів (учнів) ідею історичного безсмертя народу, зокрема українського.

Для письменниці всі народи — однаково талановиті від початку їх існування. Лише різні об'єктивні обставини, з'ясування яких є фаховим обов'язком історика-дослідника, зумовлюють нерівномірність суспільного розвитку окремих етносів. Так, роблячи самостійну спробу розв'язати одну з дивовижних таємниць історії стародавнього Сходу (завоювання багатої і добре озброєної Єгипетської держави кочовими пастушими племенами гіксосів), Леся Українка висловлює оригінальне і досить вірогідне припущення: «Може, знову люд, змучений своїми царями, не дуже енергічно боронив свої землі» (с. 106).

Ясно, що такий висновок можна було зробити, тільки спираючись на демократичну історичну концепцію. Її основу становило розуміння історії як насамперед і головним чином історії людей праці (причому як фізичної, так і розумової), які одні лише рухають культурний прогрес суспільства. Отже, далеко не всі (навіть письмові) історичні пам'ятки задовольняли Леся Українку як джерело відомостей про минуле життя суспільства, бо вона мимохіть багатозначно зауважила в одному з розділів книжки: «Взагалі списків царів ще мало для того, щоб зрозуміти історію народу» (с. 166).

Зрештою, маючи на увазі видати підручник масовим тиражем, Леся Українка зважувала, кому він призначений. Вона хотіла, щоб її книжка виховувала покоління борців проти суспільного й національного поневолення українського народу. В ряді місць вона підштовхувала читачів (учнів) до відповідних самостійних роздумів. Ось зверніть увагу на показані місця в розд. VII «Звичаї» тієї частини підручника, яка присвячена історії єгипетського народу: 1) «...Єгипетські касти можна назвати не кастами, а просто станами, от як у нас»; 2) «Цар, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом»; 3) «Запевно, ярмо покладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні, або й по цілій Європі в феодальні часи. Ся історія скрізь була однакова» (с. 151, 153, 153—154).

Разом з тим авторка застерігала від національної обмеженості, вважаючи її серйозною небезпекою не тільки для перспектив національно-визвольної боротьби, а й для консолідації всіх народів світу. Отже, як послідовний революціонер-демократ Леся Українка рішуче виступала проти того, щоб «кожний народ уважав себе найкращим, найрозумнішим і найсвятішим» (с. 10). Людські раси для неї це «сім'ї народів» (с. 12), які нічим не перевищують одна одну.

Шовіністичним твердженням офіційних підручників загальної та вітчизняної історії, нібито лише окремі народи (головним чином, білої раси) мають відігравати активну творчу роль в історичному процесі, Леся Українка протиставила власний справді демократичний підхід до історичного минулого будь-якого народу. Йї гидкою була навіть думка про можливість їх поділу на «історичні» та «неісторичні», хоч з часів Гегеля, який і слов'ян відносив до «неісторичних», вона не зникала зі сторінок офіційно-монархічних історіографічних праць. Наприклад, у найпоширенішому в Російській імперії шкільному підручнику стародавньої історії (автор — Д. І. Іловайський) з перших же сторінок ішлося про те, що лише народи білої раси справді творять історію, оскільки «обдаровані чудовими духовними силами»².

² Иловайский Д. И. Древняя история. Курс старшего возраста.— М., 1907.— С. 6.

Заперечуючи європоцентризм у відтворенні ходу історичного розвитку, Леся Українка бачила практичний ідеал побудови людського суспільства значно далі сьогоднішньої мрії про створення спільного дому європейських народів.

Взагалі ж своїм гуманізмом і демократизмом «Стародавня історія східних народів» може привернути увагу й наших сучасників. Книжка Лесі Українки належить до кращих надбань дожовтневої історіографічної спадщини українського народу і, безперечно, заслуговує перевидання.

Одержано 20.11.90.

В историографическом наследии Леси Украинки заметное место занимает «Стародавня історія східних народів» — первый украиноязычный учебник древнего востоковедения. Авторы этой публикации оценивают содержание книжки, характеризуют ее главные особенности.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).
